

UTENIŠKIŲ TARMĖS BALSINĖS FONEMOS

OTILIJA KOSIENĖ

§ 1. Uteniškųjų tarmė¹ esminiai skiriamieji požymiai yra šie²: a) trijų ilgumų balsių buvimas kirčiuotame žodžio gale, pvz.: *akis, la.ki.s* „lokys“, *aki's*³ „akys“ ir b) ilgųjų balsių *e', ie, o', uo* opozicijos neutralizacija nekirčiuotame skiemenyje, pvz.: vns. gal. *diėnu*. – dgs. kilm. *dæ.nú.*, dgs. vard. *bē-da.s* – vns. kilm. *bæ.dá.s, lī'pši*. – vns. viet. *la.pši', luōba.s* – *la.bá.s*⁴.

§ 2. Pirmasis tris balsių ilgumus pastebi A. Baranauskas laiške Hugo Vėberiu: „Abiejų mokytų vyrų (A. Šleicherio ir F. Kuršaičio) mokslą apie ilgumą ir smagumą (t. y. kirtį) balsių papildžiau, išstirdamas, kad ilgumas balsių ne dvejopas, bet trejopas“⁵. Su šiuo A. Baranausko atradimu kalbotyroje įsigali dvi nuomonės: vieni, sekdami Kuršaičiu, laikosi tradicinės dviejų ilgumų balsių sistemos, kiti A. Baranausko teoriją apibendrina visoms tarmėms⁶.

§ 3. Taigi uteniškųjų⁷, kaip ir kitų rytinių aukštaičių, vokalizmo sistemą sudaro trijų ilgumų balsiai: ilgi, pusilgiai ir trumpi. Sekdami Baranausku, priimsime, kad

¹ Straipsnyje remiuosi savo gimtąja Debeikių šnektą.

² Plg. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966, p. 13–16.

³ Aukštaičių monoftongų priegaidės klausimu žr. Girdenis A. [Rec.] Lietuvių kalbos tarmės. – „Baltistica“, 1971, t. VII(2), p. 206; Girdenis A., Žulys V. [Rec.] Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – „Baltistica“, 1972, t. VIII(2), p. 195; Zinkevičius Z. Dėl akūto ir cirkumflekso skyrimo Rytų Lietuvos tarmėse. – „Baltistica“, 1974, t. X(1), p. 93–94. Mūsų eksperimentiniais duomenimis, tokios minimalios poros, kaip *tri'na*. „trynė“ – *tri'na*. „trynio“, *pū'tæ*. „pūti“ – *pū'tæ*. „pūtė“, *sū'da*. „sūdo“ – *sū'da*. ir pan., reikšmingai skiriasi intensyvumu, be to, aiški tendencija tvirtagalius tarti ilgesnius, negu tvirtapradžius. Iš klausos tokios poros nesunkiai skiriamos. Tačiau čia apie tai plačiau nekalbėsime, nes tai specialaus straipsniaus klausimas.

⁴ Apskritai uteniškųjų tarmė iš kitų tarmių išskiriama pagal du požymius: negalūninio kirčiuoto *a*, „*ná.mas*“ tipo žodžiuose ir negalūninio prieškirtinio *ie* (žodžiuose tipo *de.nė.la.*) ištariimą.

⁵ Baranauskas A. Laiškai Hugo Veberiu. – Kn.: Raštai, t. II. V., 1970, p. 209. Plačiau apie tris balsių ilgumus žr. Baranowski A., Weber H. Ostlitauische Texte. Weimar, 1882, S. XXVIII; Барановский А. Заметки о литовском языке и словаре. Санктпетербург, 1898, с. 16 и сл.

⁶ Diskusijas šiuo klausimu apibendrina N. van Veikas, žr. Wijk N. van. Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam, 1923, S. 14 ff.

⁷ A. Baranausko terminas „Rytiečiai 6“.

atitinkamo ilgumo balsiui ištarti reikalingas nevienodas laikas. Sąlyginį trumpųjų balsių tarimo „laiką“ galima laikyti viena mora⁹, pusilgių – dviem moromis ir ilgųjų – trimis moromis ($a = 1$ mora, $a = \bar{a} + \bar{a} = 2$ moros, $a = \bar{a} + \bar{a} + \bar{a} = a + \bar{a} = 3$ moros).

§ 4. Visų pirma aptarsime ilguosius balsius *i*, *ie*, *e*, *e'*, *u*, *uo*, *o*, vartojamus tik kirčiuotame skiemenyje⁹ (absoliučioje ir neabsoliučioje žodžio pradžioje, žodžio viduryje, atvirame¹⁰ ir uždarame žodžio gale), pvz.: *ie* – *įiena*, *sienu.*, *šienu.*, *tiem*; *uo* – *uosi.s*, *luōba.s*, *šituo*, *kvæ.puok*; *i* – *įi'ra*, *vi'ras*, *žvi'ras*, *aki's*, *pirtī'*; *e* – *jė'mæ.*, *bė'da.s*, *sé's'k*; *e'* – *klé'ti.s*, *kilė'va* (upelės pavadinimas), *ski.lė'j*; *u* – *ūsai*, *dūmas*, *kūmas*, *ainūs*, *darū'*; *o*¹¹ – *ōška.s*, *pōnas*, *katrō'* „kuri“, *dve.jōs*.

§ 5. Atskirai išskirsime ilguosius žodžio galo balsius, kurie mūsų dialektologijoje, išskyrus A. Jakulio straipsnį¹², plačiau nekomentuojami arba tradiciškai, sekant Baranauską, laikiusiu žodžiuose: *ainū'*, *darū's*, *aki's* ir pan. ilguosius balsius išimtimis, nelaikomi sistemos nariais¹³. Taigi galūniniai ilgieji balsiai būna tokiose formose: a) vns. viet.: *rudš'j de.žė'j*, *tš'j galvš'j*; b) dgs. viet.: *da.biluōs*, *bul'bō's*; c) vns. iliat.: *de.žė'n*, *tva.rō'n*; d) mot. g. įv. formose: 1) vns. vard.: *tō'*, *anō'*, *katrō'*, 2) vns. gal.: *tū'*, *anū'*, *jū'*, 3) vns. įn.: *su tū'j*, *anū'j*, 4) vyr. g. vns. įn.: *su tuo*, *anuo*, 5) dgs. gal.: *tuos*, *anuos*, *juos*; e) sangr. veiksm. formose: *s'ūnuos* (||*s'ū'na.s*), *s'ūnies*, *s'ūs'uos* (||*s'ūs'æ.s*), *s'ūsies*, *lupuos*, *lupies*, *lupsmies*; f) veiksm. bendr.: *vi'st'*, *pū'st'*, *rė'kt'*, *lō't'*; g) veiksm. liep. nuos.: *kūs'k*, *tī's'k*, *é's'k*, *duok*; h) veiksm. tariam. nuos.: *kūsš'č'*, *riekč'*; i) veik. rūšies vyr. g. dal. formose: *ainūs*, *ainū'* (|| *aī.nu.s*, *aī.nu.*), *ais'ūs*, *ais'ū'* (|| *aī.s'u.s*, *aī.s'ū.*), *dīrbuntiem* (*dīrbuntiem*), *išrōvusiem*, *bū.vus'uos*; j) kartais daugiaskiemenių sudurtinių ž. dgs. viet.: *duoņkubil'uos*, *mā.tpadž'uos* (|| *duoņkubilæ.s*, *mā.tpadžæ.s*); k) prieveiksminiuose žodžiuose: *tiék*, *kiék*, *šiektiek*, *neikiék*, *tō'l'*, *kō'l'*. Kaip matyti, ilgieji galūnių balsiai tokie dažni, kad jų negalima nelaikyti visiškai „normaliais“ tarmės sistemos elementais.

§ 6. Atskiro aptarimo reikalauja ilgieji balsiai *ie*, *uo*, kurie kalbinėje literatūroje įvairiai interpretuojami¹⁴. Tarmėje minėtieji garsai be jokios abejonės laikytini monoftongais: jie funkcionuoja taip pat, kaip ir ilgieji balsiai *o*, *e'* (kirčiuotame

⁹ Apytikris laiko tarpas, reikalingas ištarti trumpam balsiui, plg. Барановский А. Указ. соч., с. 22.

⁹ Apie nekirčiuotus ilguosius balsius žodžiuose *gi'vā*, *di'vis*, *dō'rās*, *šieni*, *atriekāmā*, *li'gumā*, *kūmās*, *u'k'ū* žr. § 16.

¹⁰ Atvirame žodžio gale (prieš pauzę) tebūna ilgieji *u*, *i*, *e'* ir *ie* nevartojami.

¹¹ Senesnių žmonių dažniausiai tariamas *ō*.

¹² Jakulis A. Kelios pastabos apie Panemunio šnektos balsių ilgumą. – „Kalbotyra“, 1972, t. XXIV(1), p. 33–38.

¹³ Plg. Kazlauskas J. Fonologinė kirčio raidos baltų kalbose interpretacija. – „Baltistica“, 1966, t. II(2), p. 125.

¹⁴ Problemos iškėlimą bei sprendimą, taip pat darbų sąrašą šiuo klausimu plg. Trost P. Two Remarks on Lithuanian Vocalism. – „Acta Baltico-Slavica“, [1966, t. 3, p. 183–185;

skiemenyje turi normalią kiekybę $ie = uo = \bar{v} = \bar{e} = \cup\cup\cup = 3$ moros, nekirčiuotame skiemenyje vietoj ie, uo , kaip ir \bar{e}, \bar{v} pasirodo pusilgiai balsiai $a. e. (a.)$. Kaip žinome, dvibalsių fonetinį pagrindą sudaro dviejų balsinių elementų junginys tame pačiame žodžio skiemenyje (tiek kirčiuotame, tiek nekirčiuotame). Šiuo atveju nekirčiuotame skiemenyje turime monoftongą a . arba $e. (a.)$. Vadinasi, šių garsų nekirčiuoti variantai (tiksliau sakant, archifonemos atstovai) yra aiškūs monoftongai. Be to, akustiškai ie, uo labai skiriasi nuo kitų tarmės dvibalsių. Pagal morų teoriją kirčiuotoje padėtyje ie, uo turi pilną ilgojo balsio kiekybę (iaa, uaa), lygiai trimis moroms, nekirčiuotoje padėtyje netenka vieno sudedamojo elemento (vienos moros). Tai galima būtų pavaizduoti taip:

kirčiuotasis skiemuo	$ie = iaa^{15}$	$uo = uaa$
nekirčiuotasis skiemuo	aa	aa

Lygiai taip galima interpretuoti ir kitus ilguosius balsius: $i \cdot = iii$ (nekirč. $> ii = i$), $u \cdot = uuu$ (nekirč. $uu = u$), $\bar{v} \cdot = \bar{v}aa$ (nekirč. $aa = a$), $\bar{e} \cdot = \bar{e}ee$ (nekirč. $ee = e$). Tai, kad ie, uo struktūriškai sutampa su ilgaisiais balsiais, ypač aiškiai rodo, kad jie priklauso pastarųjų posistemiiui. Vadinasi, ie, uo neabejotinai yra monoftongai.

Taigi šioje tarmėje monoftongiškumą galima tvirtiau įrodyti, negu bendrinėje kalboje, nes egzistuoja jų kaita su neabejotiniais monoftongais.

§ 7. Pusilgiai balsiai $i. (y.)$, $e. (a.)$, $u.$, a . savo artikuliacinėmis bei akustinėmis savybėmis labai panašūs į atitinkamus ilguosius balsius, tik yra trumpesni ir tariami kiek mažiau įtemptais balso trakto raumenimis. Jie vartojami kirčiuotoje ir nekirčiuotoje žodžio pradžioje, kirčiuotame ir nekirčiuotame žodžio viduryje, kirčiuotame ir nekirčiuotame galiniame skiemenyje ir vienskiemeniuose žodžiuose. Pvz.: $i. - \dot{i}l.\dot{s}a.da, \dot{v}l.ralas, \dot{s}l.ta.ks, \dot{z}id.l.na., laki.\dot{s}us, gu.bri.s, milini.s, i.\dot{z}e.li.s, \dot{v}l.resn'\dot{v}ja, gri.b\dot{a}.ut', ragu\dot{o}li.s, a\dot{u}.si.s, pi.lki.s; \bar{v}^{16} - \bar{v}at\dot{u}.l\bar{v}., s\dot{a}.u\bar{v}., l\bar{e}.\bar{v}l.; u. - \dot{u}.p\bar{e}., d\dot{u}.jei, dru.s\dot{u}.mas, ab\dot{u}.dai, sald\dot{u}.nini.s, p\dot{e}l\dot{u}.d\bar{e}., a\dot{z}\dot{u}.pinti.s, un grait\dot{u}.ju., vaik\dot{u}., s\dot{u}.k, u.s\dot{u}otas, u.\dot{z}a.l\bar{e}.li.s || u\dot{z}a.l\bar{e}.li.s, i.\dot{z}du.ka, sk\dot{a}.nu.s || sk\dot{a}.naus, \dot{s}a.ku., pl'\dot{u}.\dot{s}ina, c'\dot{u}.k\bar{e}., la.l'\dot{u}.. Absoliučioje žodžio pradžioje ir po kietojo priebalsio vartojamas balsis $a.$, bet niekada nepasitaiko $e.$, pvz.: $\dot{a}.\dot{s}aka, \dot{a}.kmenas, p\dot{a}.$$

Buch T. Zur phonologischen Wertung von lit. ie, uo und lit. \dot{e}, \bar{e} . — „Lingua posnaniensis“, 1968, t. XII—XIII, S. 77—80; Судник Т. М. Lazūnai. Литовская, белорусская и польская фонологические системы. — В кн.: Балто-славянский сборник. М., 1972, с. 15—115; Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1968, p. 12. Taip pat plg. A. Pakerio nuomonę apie bk ie, uo : „diftongoidai ie, uo perceptyviai, taip pat priegaidėjimu, labiau šliejasi prie balsių, negu dvibalsių“; Pakerys A. Lietuvių literatūrinės kalbos dvibalsių au, ai, ei akustiniai požymiai. — Кн.: Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga, t. 3. V., 1968, p. 97; Пакерис А., Плакунова Т., Урбелене Я. Относительная длительность дифтонгов литовского языка. — Кн.: Garsai, priegaidė, intonacija. V., 1972, p. 3 tt.

¹⁵ Apie $a.$ ar $e. (a.)$ realizavimą žr. § 7.

¹⁶ \bar{v} . vartojamas tik nekirčiuotame žodžio gale.

kula.s, p̄a.mintalas, p̄æ.má., ve.ḡæ.lá., a.ba.l'ú., pala.ké'k, ná. „nuo“; *e* – būna tik po minkštų priebalsių, pvz.: *š̄e.m̄æ.t, b̄e.tiktai, gr̄é.č'um, š̄é.peti., r̄é.zgin̄æ.s, š̄ap̄é.li.s, le.ž'ú.vi.s, pre.skin̄i.s, pe.d̄á.la.s.* Absoliučioje žodžio pradžioje, jeigu kirčiuojamas pirmas skienuo, pridedamas *j*, pvz., *j̄é.ž̄æras, j̄á.puš̄æ.*; jeigu kirtis yra kituose skiemenyse, vietoj *e* dažniausiai tariamas *a*, pvz., *agl̄i'nas, apuš̄'tas* „kaimo pavadinimas“, *aket̄é. || akert̄é.* Prieš kietą priebalsį ir žodžio gale *e* platinaimas, tariamas su *a* atspalviu, pvz.: *art̄é., dev̄i'n̄æ.s, dumbli'n̄æ., k̄á.zulas, ž̄æuber̄é..*

§ 8. Trumpieji balsiai *i* (*bi*), *e* (*æ*), *u* (*ú*), *a* tariami daug trumpiau, negu ilgieji. Juos tariant, kalbos padargai yra gana pasyvūs, todėl trumpieji balsiai yra labai neįtempti, tariami tarsi vienu oro pūstelėjimu. Galūnėse jie gali būti net kiek suduslėję bei redukuoti (pvz., *a* yra labai artimas „neutraliajam“ balsiui *ə*).

§ 9. Trumpieji balsiai esti nekirčiuotoje žodžio pradžioje, žodžio gale ir vienskiemeniuose žodžiuose. Pvz.: *i – išlai.ž̄æ., išpj̄j'v̄æ., tinał, kitił, neb̄æsuveł.si, daris;* *ɨ –* esti tik po kietojo *l* kirčiuotame ir nekirčiuotame galiniame skiemenyje, pvz.: *su t̄ætul̄bi, s̄á.ul̄bi || s̄á.ul̄u, le'l̄bi || le'l̄ù, merḡel̄bi, k̄eul̄bi.* *e –* būna tik nekirčiuotoje žodžio pradžioje ir nekirčiuotame žodžio viduryje po minkštųjų priebalsių, pvz.: *pel̄i'nas, keber̄s'kšt', le.k̄á.tas, vebl̄é.na.* Žodžio gale *e* kiek praplatėja, tariamas su *a* atspalviu, pvz.: *al̄é, seser̄s'̄s*¹⁷. *u* savo akustinėmis ir artikuliacinėmis savybėmis panašus į *u*, tik yra neįtemptas ir atviresnis. Kirčiuotas būna truputį siauresnis už *bk u*, nekirčiuotas platinamas. *u* vartojamas absoliučioje žodžio pradžioje po pauzės, nekirčiuotame žodžio viduryje, kirčiuotame ir nekirčiuotame žodžio gale, pvz.: *už̄ù, už̄ù.lipa, ut̄en̄á, š̄uv̄á, muš̄ei'ka, gudr̄á, š̄vintupl̄i.s, tumsum̄á, ɔ'p̄us, dí.rbu, ruņk̄ù.* Po minkštųjų priebalsių *u* supriešakėja, pvz.: *až̄ù.pin̄č'u, ž̄upsn̄é.li.s.* *a* būna tik po kietųjų priebalsių ir absoliučioje žodžio pradžioje, pvz.: *ani'ta, až̄li.j̄æ., bat̄é.li.s, galv̄á, aism̄á.*

§ 10. Dvibalsiai yra skirstomi į tris grupes: 1) gryniesiems: *ai, au, ei, æu, ui*; 2) mišrieji: *a, e, i, u + l, m, n, r*; 3) ilgieji: *ę, ɔ, ie, uo + l, m, n, r, i, ū*. Iš jų glaudžiausią junginį sudaro gryniesiems dvibalsiai; mišriųjų dvibalsių sandai lengviau atskiriami vienas nuo kito. Mažiausiai tarpusavyje susiję ilgųjų dvibalsių komponentai. Be to, ilgieji dvibalsiai gali būti tik kirčiuotoje padėtyje. Grynųjų ir mišriųjų dvibalsių tarimas priklauso dar ir nuo to, koks yra junginio pirmasis komponentas. Jei pirmasis komponentas yra pusilgis balsis, pvz., *ká.lnas*, tokio dvibalsio tarimas yra artimas bendrinei kalbai. Jeigu pirmasis komponentas yra trumpas balsis, pvz., *kał.tas*, tarimas nuo bendrinės kalbos gerokai skiriasi, nes pirmasis sandas yra smarkiai redukuotas, o antrasis pailgintas.

§ 11. Pirmiausia aptarkime grynuosius dvibalsius. Pvz.: *ai – á.iž̄e.j̄æ, bá.ila., bał.ḡæ., lapat̄á.i, vaikał*¹⁸, *dvał.li.t', ai.t', pał.šinas; au – á.ukšt̄as, pl̄á.una,*

¹⁷ Daugelis uteniškių turi formą *sasarás*.

¹⁸ Pažymėtina, kad veiksmazodžių galūnėse priegaidė kiek skiriasi nuo cirkumfleksinės priegaidės: *(tu gražei) sakal* (skamba beveik *sakái*) ≠ *(m̄é.dž̄æ.) sakal*. Plačiau apie tai žr. Valentas S. Akūto pėdsakai dvibalsinėse aukštaitių galūnėse. Diplominis darbas. V., 1975, p. 56.

badá.una, brá.ukšt', aũ.si., taũ.škæ, sakaũ; ei - ké.ikæ, peĩ.li.s, peĩ.kæ, tĩ'kei, palėi, treigĩ.s (absoliučioje žodžio pradžioje *ei* verčiamas į *ai*, pvz.: *aigullĩ.s, ai.k., ailė.*); *œu - kã.ušas, čẽ.uška, aba.lẽ.ut', grãũ.mas, kãũ.la., sakãũ; ui - ú.it', pũ.ikus, abdũ.it'* „apkvaišti“, *mæ.gũ.istas, puĩ.šinas* || *paĩ.šinas, vai.kui*. Šių dvibalsių antrasis dėmuo, neskiemeninis garsas *i* arba *u*, vartojamas tik tose pozicijose, kur nebūna *j* ir *v* (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Dvibalsių dėmenų *-i, -u* ir priebalsių *j, v* distribucija¹⁹

Variantai	# - C	C - V	C - #
i	+	-	+
j	-	+	-
u	+	-	+
v	-	+	-

Iš lentelės matyti, kad neskiemeniniai garsai *-i, -u* būna tik prieš priebalsį ir prieš pauzę, prieš balsį juos pakeičia *j* ir *v*, plg.: *gá.u-tæ. - gavá.u, ú.it' - ú.jæ*. Vadinasi, tarp neskiemeninių garsų *-u, -i* ir priebalsių *v, j* yra papildomoji distribucija, o garsus, tarp kurių yra papildomoji distribucija ir akustinis panašumas, galime jungti į vieną fonemą²⁰. Taigi neskiemeniniai garsai *-u, -i* ir priebalsiai *v, j*, kurie akustiškai ir savo artikuliacija yra panašūs, bet niekuomet nevartojami toje pačioje pozicijoje, yra fonemų *|v|, |j|* alofonai, arba poziciniai variantai²¹.

2 lentelė

Variantai	# - C	C - V	C - #
[a]+[v]	+	-	+
[a]+[j]	+	-	+
[au]	-	+	-
[ai]	-	+	-

|a| + |j| junginiais²². Taigi grynieji dvibalsiai *ai, au, ei, œu, ui* yra *|a| + |v|* ir *|a| + |j|* tipo fonemų junginiai.

§ 12. Kadangi tautosilabinius *au, ai* tipo junginius pozicijoje prieš balsį pakeičia heterosilabiniai junginiai *[a] + [v], [a] + [j]* (žr. 2 lentelę), junginius *au, ai* galime laikyti dviejų fonemų *|a| + |v|* ir

¹⁹ Simbolių reikšmės: # - pauzė, C - priebalsis, V - balsis. [# - C] reiškia „tarp pauzės ir priebalsio“, [C-V] - „tarp priebalsio ir balsio“ ir pan.

²⁰ Plg. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, с. 229-239; Harris Z. S. Structural Linguistics. Chicago, 1963, p. 59-78.

²¹ Pirmasis tai yra argumentavęs A. Girdenis tezėse „Fonologinės pastabos apie lietuvių kalbos vokalizmą“ (Kn.: Dėstytojų mokslinė-metodinė konferencija. Pranešimų tezės. Šiauliai, 1966, p. 26-27). Taip pat plg. Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. - „Baltistica“, 1971, t. VII(1), p. 25.

²² Dėl dvibalsių bifonemiškumo: Kazlauskas J. Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema. - „Kalbotyra“, 1966, t. XIV, p. 74; Свещевичюс Б., Па

§ 13. Tą patį galima pasakyti ir apie mišriuosius dvibalsius: prieš priebalsį ir pauzė vartojamas junginys *AR* (*A* – bet koks balsis, *R* – sonantas), pvz.: *ká.lt'*, *adgal'*, *vaiká.m*, o pozicijoje prieš balsį – garsų *a* + *R* junginys, plg. *kalù*, *adgalé..*

§ 14. Ilgieji dvibalsiai *e*, *o*, *ie*, *uo* + *l*, *m*, *n*, *r*, *š*, *ų* vartojami šiais atvejais: a) skoliniuose: *tórkà*, *viernà*, *sėrkà*, *gōrč'us*, *tuōl'kas*, *gōŋ'kas*; b) sudurtiniuose žodžiuose, iškritus jungiamajam balsiui: *dúonkepæ*. || *dúonakepæ.*, *dúonre.ki.s*, *žvi.rda.bæ*. || *žvi.rada.bæ*. || *žvi.rà.da.bæ.*; c) sutrumpėjusiose žodžių formose: 1) mot. g. *o-*, (*i*)*o-*, *e*-kamienių daiktavardžių vns. viet.: *lintš'į*, *de.žė'į*, *kuncč'š'į*; 2) mot. g. būdv. ir įv. vns. viet.: *š'ultš'į*, *anš'į*; 3) *o-*, (*i*)*o-*, *e*-kamienių daiktavardžių vns. iliatyve: *lintš'n*, *de.žė'n*; 4) mot. g. būdv. ir įv. vns. iliat.: *š'ultš'n*, *anš'n*; 5) *o-*, (*i*)*o-*, *e*-kamienių daiktavardžių dgs. naud. ir įnag.: *marč'š'm*, *de.žė'm*; 6) vyr. ir mot. g. būdv., įvardžių ir dalyvių dgs. naud.: *garš'm*, *aniem*, *anš'm*, *dirbunc'š'm*, *dirbuntiem*; 7) prieveiksmiuose: *aukštī'n*, *ta.lī'n*; 8) es. l. veiksmazodžių sutrumpėjusiam 3 asm.: *nebė'r*, *tebė'r*; 9) žodeliuose *vė'l'*, *pakš'l'*, *š'į*. [Tokius junginius tiesiog reiktų laikyti ilgo baltio ir priebaltio junginiu, nes sonantai *l*, *m*, *n*, *r* šiuose junginiuose atlieka tas pačias funkcijas kaip ir bet kuris kitas priebaltis²³, plg. *tórkà* ir *spró'ksta*. Šiuo atveju nekirčiuotoje padėtyje, pvz., *ta.rkà.la.*, junginys *a.r* laikytinas pusilgio baltio ir priebaltio junginiu, plg. *ta.rkà.la.* ir *a.škà.la.* „ožkelė“.

§ 15. Kirčiuotame žodžio kamiene (3 lentelė) kontrastuoja dviejų ilgumų balsiai – ilgi ir pusilgiai: *rī'tas* – *rī.tas* (*i* – *i.*), *sienas* – *sė.nas* (*ie* – *æ.*), *lū'pa* – *lú.pa* (*u* – *u.*). Nekirčiuotame žodžio kamiene kontrastuoja trijų ilgumų balsiai: *bė'dù* – *bæ.dù* „bėdù“ – *bædù*. Kirčiuotame žodžio gale taip pat kontrastuoja trijų ilgumų balsiai, plg. dgs. viet. *duntī's* – vns. vard. *duntī.s* – vns. gal. *duntis* (*i* – *i.* – *i*), nekirčiuotame žodžio gale – vėl dviejų ilgumų balsiai: pusilgiai ir trumpi, plg. *bó'ba.s* – *bóbas*.

§ 16. Kadangi yra pozicijų, kuriose kontrastuoja trijų ilgumų balsiai (kirčiuotas žodžio galas ir nekirčiuota žodžio pradžia),²⁴ tarmėje turėtume skirti šias balsines fonemas: ilgąsias fonemas *|i|*, *|ie|*, *|e'|*, *|u|*, *|uo|*, *|o'|*, pusilges – *|i. |*, *|u. |*, *|a. |* ir trumpąsias – *|i|*, *|u|*, *|a|*. Tada kitose pozicijose būtų neutralizuojamas²⁵

к е р и с А. О фонетических предпосылках бифонемности дифтонгов литовского языка. — Кн.: Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga, t. 3. V., 1968, p. 86.

²³ Panašiai šiuos junginius interpretuoja Pakerys A., Plakunova T., Urbelienė J. Lietuvių kalbos mišriųjų dvigarsių santykinė trukmė. — Кн.: Eksperimentinė ir praktinė fonetika, t. 6. V., 1974, p. 4. Išimtį jie daro tik junginiams *o'į* *ė'į*.

²⁴ Čia turimos galvoje *gi'và*, *do'rà* tipo formos.

²⁵ Tokia pozicija, kur galima tik dalis fonemų klasės, vadinama silpnąja, arba neutralizacijos, plg. Martinet A. Neutralisation et archiphonème. — TCLP, VI, 1936, p. 46; Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960, с. 86 и сл.

Fonetinė tarmės balsių sistema

	Žodžio pradžia	Žodžio galas
Kirčiuota pozicija	i' u'(ŭ') u.(ŭ.) ie uo(ŭo) ę'(ę') ɔ'(ɔ') e.(ę.) a.(e, ę.)	i' u'(ŭ') u.(ŭ.) i(ɥ) u(ŭ) ie uo(ŭo) ę'(ę') ɔ'(ɔ') ę. a.(ę.) ę a(ę)
Nekirčiuota pozicija	u'(ŭ') i. u.(ŭ.) i u(ŭ) ie uo(ŭo) e. (ę.) a. (e., ę.) e(ę) a(e, ę) ę'(ę') ɔ'(ɔ')	i.(ɥ.) u.(ŭ.) i(ɥ) u(ŭ) ę. a.(ę.) ę a(ę)

Pastaba. Skliaustuose nurodomi retesnieji variantai, vartojami po minkštųjų arba (retkarčiais) kietųjų priebalsių.

ilgųjų-pusilgių (nekirčiuotas žodžio galas, kur galimas tik pusilgių-trumpųjų kontrastas) ir pusilgių-trumpųjų (kirčiuota žodžio pradžia, kur kontrastuoja ilgieji-pusilgiai) balsių kontrastas. Turime neįprastą trinarę sistemą, kur visą painingą kelia trumpieji kirčiuoti ir prieškirtiniai ilgieji *šakà, gi·và* tipo formų balsiai²⁶. Kadangi trumpieji kirčiuoti balsiai vartojami tik griežtai ribotoje pozicijoje, galime daryti prielaidą, kad jie fonologinio kirčio neturi. Tada *gərà* tipo žodžius galime laikyti neturinčiais fonologinio kirčio, „kadangi jų kirčio egzistencija priklauso nuo fonetinės pozicijos – kirčiuotas tik tuo atveju, jeigu prieškirtinis skienuo yra trumpas“²⁷. Priėmę šią J. Kazlauskio tezę, tokias formas, kaip *gi·và, kŭmàs, doràs* turėtume laikyti kirčiuotomis pirmajame (priešpaskutiniame) skiemyje, nes, apskritai kalbant, tik kirčiuoti balsiai tegali būti ilgi. Tačiau nekelia abejonės tai, kad *gi·và ≠ gi·va, doràs ≠ dō·ras, kŭmàs ≠ kŭ·mas*, joks tarmės atstovas nepalaikys šių formų tapačiomis. Paprasčiausia manyti, kad tokios minimalios poros skiriasi kirčio tipu²⁸. Žodžiai, kurių fonetinis kirtis yra ilgajame skiemyje, laikytini kirčiuotais vieno tipo kirčiu, plg. *gi·và = [¹gi·va]*, *dō·ras = [¹dō·ras]*, *kŭ·mas = [¹kŭ·mas]*, o žodžiai, kurių fonetinis kirtis dažniausiai yra trumpajame galiniame skiemyje, – kito tipo kirčiu, plg. *gi·và = [¹¹gi·va]*²⁹, *doràs = [¹¹dō·ras]*, *kŭmàs = [¹¹kŭ·mas]*. Reikia pažymėti, kad savo prozodiniu piešiniu ši opo-

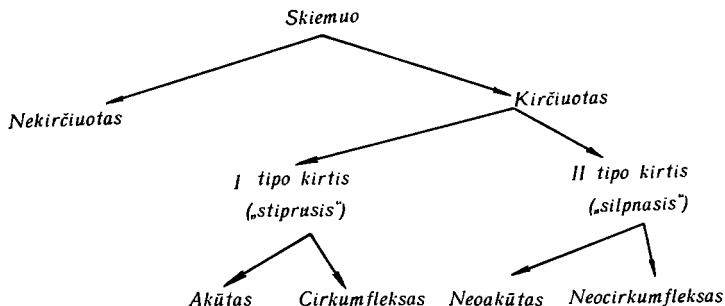
²⁶ Apie nekirčiuotus ilguosius balsius žr. § 4, 8 išnašą.

²⁷ Kazlauskas J. Fonologinė..., p. 119–132.

²⁸ Girdenis A., Žulys V. Min. rec., p. 193 tt.

²⁹ Dėl atitrauktinio kirčio priegaidės be eksperimento negalime nieko tikro pasakyti. Sąlygiškai priiame tokią priegaidę, kokia yra neatitrauktinuose skiemyse.

zicija labai primena švedų ir norvegų I ir II akcento (akūto ir gravio) opoziciją³⁰. Tokią interpretaciją paremia ir tai, kad galinis kirtis *gi'vå* tipo žodžiuose šiuo metu jau aiškiai yra linkęs persikelti į žodžio kamieną. Pavyzdžiui, pasakymas *šiëni*, mot. g. būdv. vns. vard. *gi'va* tarmės normos nepažeis (taip neretai ir sakoma), o žodis **grę'bjå*, pasakytas vietoj *gré'bjå*, tarmės atstovui bus visai nesu-prantamas. Tokia kirčio interpretacija tinka ir toms tarmėms, kuriose kirtis yra visai atitrauktas. Kirčio tipus panevėžiškių tarmėje labai vykusiai yra argumentavęs K. Garšva savo disertacijoje³¹, plg. jo ilgojo skiemens fonologinį modelį:

§ 17. Priėmus šią interpretaciją, tiek kirčiuotame skiemyje, tiek nekirčiuotame lieka tik dviejų ilgumų balsinės fonemos: kirčiuotame skiemyje (tiek pradi-niame, tiek galiniame) kontrastuoja ilgi ir pusilgiai balsiai, plg. *žiēmu.* – *žė.mu.*, *siēnu.* – *sė.nu.*, *skū'stæ.* – *skū.stæ.* „skūsti“, *bė'da* – *bė.da*, *duntī's* – *duntī.s*, *da.bē's* – *da.bė.s*, *laukuōs* – *laukå.s* „laukōs“. Nekirčiuotame skiemyje kontras-tuoja pusilgiai ir trumpi balsiai, plg. *ka.r'ū.* „koriū“ – *kar'ū.*, *rū.da.s* – *rū.das*. Nekirčiuoti pusilgiai balsiai yra ilgųjų balsinių fonemų realizacija, kirčiuoti pusil-giai balsiai – trumpųjų balsinių fonemų realizacija. Dar aiškiau ir paprasčiau būtų sakyti, kad tarmėje yra ilgųjų ir pusilgių balsių opozicija, kuri, nekirčiuotoje pozi-cijoje prarasdama vieną morą, virsta pusilgių ir trumpųjų balsių opozicija.

§ 18. Fonetiskai aprašinėdami tarmės vokalizmą, turėtume kalbėti apie 24 balsius (žr. 4 lentelę).

Pabandykime juos suvesti į mažesnių elementų skaičių, pvz.: balsius *u'*, *uo*, *ɔ'*, *u*, *u* ir *ū'*, *ūo*, *ɔ'*, *ū*, *ū*, vartojamus skirtingose pozicijose (pirmuosius tik po kie-tųjų priebalsių, o antruosius – tik po minkštųjų), jungsime taip: supriešakėjusius

³⁰ Plg. Fintoft K. *Acoustical Analysis and Perception of Tonemes in some Norwegian Dialects*. Oslo, 1970.

³¹ Гаршва К. *Слоговые акценты в фонологической системе*. Канд. дис. М., 1977, с. 65.

	# -	# ˘	C' - C	C' ˘ C	C' - C'	C' ˘ C'	C - C'	C ˘ C'	C - C	C ˘ C	C - #	C ˘ #	C' - #	C' ˘ #
i'	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+
i.	+	+	+	+	-	-	bi.	-	bi.	-	bi.	-	+	+
i	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	bi	-	+	-
u'	-	+	-	ù'	-	ù'	-	+	-	+	-	+	-	ù'
u.	+	+	ù.	ù.	ù.	ù.	+	+	+	+	+	+	ù.	ù.
u	+	-	ù	-	ù	-	+	-	+	-	+	-	ù	-
ie	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
e'	-	-	-	+	-	+	-	ε'	-	ε'	-	-	-	-
uo	-	+	-	ùo	-	ùo	-	+	-	+	-	+	-	-
o'	-	+	-	ó'	-	ó'	-	+	-	+	-	+	-	-
a.	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-
æ.	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+
e.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
a	+	-	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	-
æ	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
e	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-

balsius *ú, úo, ǝ, ú, ú* laikysime ne savarankiškais balsiais, o tik balsių *u, uo, ɔ, u., u* poziciniais variantais. Balsiai *ɛ, ɛ., ɛ,* vartojami tik po kietojo *t*, taip pat pagal akustinį panašumą jungiami su balsiais *ɛ, i., i.* Vadinasi, *ɛ, ɛ., ɛ* yra balsių *ɛ, i., i* poziciniai variantai. Pateikiame balsių *a, e, æ* distribucijos lentelę, iš kurios matyti, kad absoliučioje žodžio pradžioje ir po kietojo priebalsio vartojamas balsis *a* ir nevartojami *e* ir *æ*. Po minkštojo priebalsio prieš minkštąjį būna *e* ir po minkštojo prieš kietąjį – *æ*. Juos visus jungiam į vieną žemutinio pakilimo fonemą *[a]*.

Balsių *a, e* ir *æ* distribucija

5 lentelė

Variantai	Pozicija				
	#-C	C-C	C-C'	C'-C'	C'-C
a	+	+	+	-	-
e	-	-	-	+	-
æ	-	-	-	-	+

§ 19. Kadangi toje pačioje pozicijoje vartojami dviejų ilgumų balsiai, jie priklauso skirtingoms fonemų klasėms. Pavyzdžiui, kirčiuotoje pozicijoje kontrastuoja ilgi ir pusilgiai, nekirčiuotoje – pusilgiai ir trumpi. Pagal akustinį panašumą ilgieji balsiai yra artimesni nekirčiuotiems pusilgiams, trumpieji – kirčiuotiems pusilgiams. Todėl balsius *i',* ir *i., i* ir *i.* galime laikyti tų pačių fonemų poziciniais variantais: *i'* ir *i.* – ilgosios fonemos *[i']*, *i.* ir *i* – trumposios fonemos *[i]* poziciniai variantai.

§ 20. Didžiausias garsų skaičius (žr. 4 lentelę) vartojamas kirčiuotoje žodžio pradžioje po minkštųjų priebalsių ($C' \perp C$, $C' \perp C'$). Vadinasi, tarmės relevantinė pozicija yra kirčiuota žodžio pradžia po minkštojo priebalsio. Mažiausias fonemų skaičius vartojamas nekirčiuotoje žodžio pradžioje po kietojo priebalsio (C-C). Nekirčiuotoje žodžio pradžioje po kietojo priebalsio visų pirma neutralizuojamas priešakinės ir užpakalinės eilės balsių, taip pat – ilgųjų ir pusilgių kontrastas. Vietoj ilgųjų kirčiuotų balsių *i', u* nekirčiuotoje pozicijoje pasirodo pusilgiai *i., u.* Vietoj ilgųjų balsių *ie, ɛ, uo, ɔ* pasirodo žemutinio pakilimo balsis *a. (æ),* pvz.: *púodas – pa.dė.li.s, kǝ'jæ – ka.ji'tæ..* Šioje pozicijoje visa fonemų grupė neutralizuojama, t. y. sutampa į vieną garsą, sudarydama koreliacinį pluoštą. To pluošto archifonemai nekirčiuotoje padėtyje atstovauja *[a.]*

§ 21. Balsių distribucijos analizė rodo, kad tarmės balsių fonologinę sistemą sudaro devynios balsinės fonemos: *[i'], [ie], [ɛ'], [ɔ'], [uo], [u'], [i], [a], [u].*

§ 22. Funkciniu požiūriu⁹² šios sistemos nariai natūraliai skyla į dvi klases: fonemas *[i'], [ie], [ɛ'], [ɔ'], [uo], [u']* ir fonemas *[i], [a], [u].* Pirmoji klasė, vartojama

⁹² Plg. Hjelmslev L. On Principles of Phonematics. – In: Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences, 1935, p. 49–54; Трубецкой Н. С. Указ. соч., с. 272–274.

ma tik kirčiuotoje pozicijoje, visų pirma išsiskiria dvigubai gausesniu fonemų inventoriumi. Antra, savo morine struktūra pirmosios fonemos yra ekvivalentiškos bifoneminiams junginiams, pvz., $\text{ɔ} = \text{ɔaa} = 3 \text{ moros} = a.l = a. + \bar{a} = 3 \text{ moros}$. Tuo tarpu antrosios fonemų klasės sudėtis tokia: $i = a = u = 1 \text{ mora}$ (∪). Trečia, pirmoji klasė nuo antrosios skiriasi priegaidėjimu. Pavyzdžiui, minimalių porų *sú.da.* ir *sū.da.* vienintelis skiriamasis požymis yra priegaidė, tuo tarpu tipo *sú.ka* žodžiams šis požymis yra nerelevantiškas. Tokį sintagminį skirstymą atitinka artikuliaciniai požymiai: ilgieji – trumpieji balsiai. Vadinasi, turime šešias ilgąsias fonemas $[iː], [ieː], [eː], [ɔː], [uoː], [uː]$ ir tris trumpąsias fonemas $[i], [a], [u]$. Ilgųjų fonemų skirstymą tęsti toliau leidžia archifonemos $[a.]$ pasirodymas nekirčiuotame skiemenyje. Vadinasi, visos ilgosios fonemos toliau skyla į dvi grupes: fonemas $eː, ie, \text{ɔ}, uo$, nekirčiuotame skiemenyje turinčias archifonemą $[a.]$, ir fonemas i, u , nekirčiuotame skiemenyje turinčias variantus $i., u.$ Pastarąsias galėtume apibūdinti artikuliaciniu terminu „aukštutinio pakilimo“ fonemos, pirmąsias – „neaukštutinio pakilimo“ fonemos. Toliau fonemos $eː, \text{ɔ}$, tariamos pastovia artikuliacija, atsiskiria nuo nepastovaus tarimo fonemų ie, uo . Vadinasi, vėl turime dvi fonemų klases: pastovios artikuliacijos fonemas $eː, \text{ɔ}$ ir kintamos artikuliacijos fonemas ie, uo . Visų priimtas skirstymas į priešakinės-užpakalinės eilės balsius mūsų atveju netinka, nes tarmėje yra pozicijų, kur priešakinės-užpakalinės eilės balsiai kontrastuoti negali, plg. priešakinės eilės balsio i suužpakalėjusį variantą $ɨ$, priešakinės eilės balsio $eː$ – suužpakalėjusį variantą e , taip pat – užpakalinės eilės balsių u ir ɔ supriešakėjusius elementus $ú, \text{ɔ}ː$. Vadinasi, i, u tipo balsiams diferencijuoti tinkamesnis požymis bus „lūpinis – nelūpinis“ balsis.

§ 23. Taikydami dichotominės fonologijos³³ skirstymo principus, tarmės balsines fonemas galime aprašyti keturiomis diferencinių elementų poromis (žr. 6 lentelę p. 40): 1) ilgumas – trumpumas, 2) difuziškumas – nedifuziškumas, 3) pastovumas – kintamumas, 4) bemoliškumas – paprastumas.

24. Trumpos išvados:

1. Uteniškių tarmėje vartojami trijų ilgumų balsiai: ilgieji, pusilgiai ir trumpieji.
2. *ie, uo* laikomi kintamosiomis balsinėmis fonemomis $[ie], [uo]$.
3. Dvibalsiai laikomi $[a] + [v]$ ir $[a] + [j]$ tipo fonemų junginiais.
4. Tarmėje egzistuoja dviejų tipų kirtis: pirmojo tipo kirtis $[ˈgʲiːva]$, vyr. g. vns. vard. $[ˈkūːmas]$ ir antrojo tipo kirtis mot. g. vns. vard. $[ˈgʲiːva]$, mot. g. dgs. gal. $[ˈkūːmas]$.

³³ Plg. Якобсон Р., Фант Г. М., Халле М. Введение в анализ речи. – В кн.: Новое в лингвистике, т. 2. М., 1962, с. 173–231; Якобсон Р., Халле М. Фонология и ее отношение к фонетике. Там же, с. 131–279; Черри Е., Халле М., Якобсон Р. К вопросу о логическом описании языков в их фонологическом аспекте. Там же, с. 279–299; Халле М. Фонологическая система русского языка. Там же, с. 299–340; Kazlauskas J. Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema. – „Kalbotyra“, 1966, t. XIV, p. 73–81.

5. Tarmės balsių fonologinę sistemą sudaro 9 balsinės fonemos: šešios ilgosios fonemos /i/, /ie/, /e/, /u/, /uo/, /ɔ/ ir trys trumposios fonemos /i/, /a/, /u/.

6. Uteniškųjų balsinės fonemos aprašomos keturių diferencinių elementų poromis: 1) ilgumas – trumpumas, 2) difuziškumas – nedifuziškumas, 3) pastovumas – nepastovumas, 4) bemoliškumas – paprastumas.

6 lentelė

Tarmės balsinių fonemų identifikacijos matrica ²⁴

Eil. Nr.	Diferenciniai elementai	i·	u·		u	ie	uo	e·	ɔ·	a
1	Ilgumas – trumpumas	+	+	–	–	+	+	+	+	–
2	Difuziškumas – nedifuziškumas	+	+	+	+	–	–	–	–	–
3	Pastovumas – nepastovumas	0	0	0	0	–	–	+	+	0
4	Bemoliškumas – paprastumas	–	+	–	+	–	+	–	+	0

ГЛАСНЫЕ ФОНЕМЫ УТЯНСКОГО ГОВОРА

Резюме

В данной статье исследуется вокализм утянского поднаречия восточных аукштайтов. На основании фонетических данных делаются следующие выводы:

1. Звуки *ie*, *uo* считаются переменными гласными фонемами.
2. Дифтонги считаются двухфонемными сочетаниями типа */a/ + /v/* и */a/ + /j/*.
3. В говоре наблюдается два типа ударения: сильное ударение (диахронически главное) и слабое ударение (диахронически рецессивное), ср. *!dõ'ras* „честный“ и *!dõ'ras* „честных“.
4. Фонологическая система гласных утянского диалекта состоит из девяти фонем: шести долгих фонем /i/, /ie/, /e/, /u/, /uo/, /ɔ/ и трех кратких фонем /i/, /a/, /u/.
5. Гласные фонемы говора характеризуются следующими бинарными признаками: 1) долгота – краткость, 2) диффузность – недиффузность, 3) переменность – непереманность, 4) бемольность – простота.

²⁴ Pliusai atitinka teigiamus požymius, minusai – neigiamus, 0 – neesminius, identifikavimui nebūtinus požymius.